

ט"ו בחשון, תשס"ב

1 בנובמבר, 2001

לכבוד

המועצה ללימודים מתקדמים

שלום רב,

הנידון: עבודת הגמר של מר תיאודור כץ – חוות דעת

אמנם לא נתבקשתי על-ידי גורם מוסמך או איש מכם להגיש לעיונכם חוות דעת על עבודה זו, אך בשל העובדה שגורלה נמסר לשיפוטכם, ובשל העובדה שקראתי אותה מלפני ולפנים אף בטרם התפרסמה ברבים באמצעות העיתונות, מצאתי לנכון להביא בפניכם את ממצאי הקריאה שלי. ממצאים אלה מנותקים לגמרי משאלת המקורות שנבחנו על-ידי ועדת ברעם-טלמון, שבחנה את הקשר בין תוכן העבודה ובין תוכן הקלטות והרישומים, שממצאיה הם שהביאו את העבודה לפתחכם. הדו"ח שבפניכם מבוסס על קריאת כל פרקי העבודה ולא רק זה שדן בטנטורה. אוסיף ואומר, כי קראתי את העבודה בטרם פורסמה ברבים משום שהנושא והתקופה הם בתחומי הענין שלי כגיאוגרף-היסטורי, העוסק בשנים האחרונות באזור חיפה והכרמל, ואוסף חומר לספר שיעסוק ב"גיאוגרפיה של תקופת מלחמת העצמאות – שינויים בנוף היישובי של ארץ-ישראל". אחת מתלמידותי גם כתבה עבודת גמר (שטרם נשפטה) על מישור חוף הכרמל בשנים 1947-1949, ובכלל זה אספה חומר רב (ויותר טוב) מאשר בעבודה זו על טנטורה... לכן, כאשר מסר לי פרופ' יואב גלבר את העותק שהוענק לו על-ידי מר כץ, קראתי אותו, וכבר אז חשכו עיני נוכח העובדה, שעבודה זו אושרה בכלל כעבודת מ"א בשל הסיבות שאפרט בהמשך. כבר אז בלטו לעיני מגרעות כל-כך חמורות, והתעוררו ספיקות רבים באשר לדרך איסוף החומר, הצגת הממצאים והציטוטים, שתוצאות המשפט שנערך ועבודת ועדת ברעם-טלמון היו רק אישור לחשדות רבים שהיו צריכים לקנן בלב כל קורא של העבודה.

אנסה לשתף אתכם בחלק נכבד מן ההערות שסימנתי בטכסט ולצידו, ובהערות המתודולוגיות הרבות שמעוררת העבודה, וכל זאת בהנחה שהיסטוריה שבע"פ היא כלי לגיטימי במחקר. אדרבא, דווקא משום כך פסולה עבודה זו, שכן כותבה מעולם לא הבין את משמעות המתודולוגיה בה בחר, את המותר והאסור, הרצוי והמצוי בה, ועשה אותה פלסטר לצורך הסקת מסקנותיו – אם יש כאלו בכלל בעבודה.

א. הערות מתודולוגיות כלליות

1. רקע תיאורטי

כל עבודה מדעית צריכה להיות נסמכת על רקע תיאורטי כלשהו, בבחינת הכרת הדיסציפלינה בה היא מעוגנת. עיקר החידוש המחקרי אליו טוען המחבר, נעוץ באימוץ המתודה של Oral History, דבר שהודגש גם כבסיס הטיעונים של המדריך, פרופ' קייס פירו, בתגובתו לדו"ח ועדת ברעם-טלמון. בהערה קצרה אוסיף לענין זה שעיקר החומר שציטט פרופ' פירו חסר זיקה להיסטוריה ולכתיבתה, ורובו שייך למחקרי תרבות ואנתרופולוגיה של עדות ועמים להם אין כמעט היסטוריה כתובה.

ברם, בעבודה זו אין למצוא התייחסות מינימלית לעיקריה של שיטת מחקר זו, לתולדותיה, למאפייניה ולמגבלותיה. דיון קצר בהקדמה (עמודים 2-5) מספק את הכותב, שלא מביא ולו סימוכין אחד (!) מן הספרות המקצועית של התחום. במסמך של פרופ' פירו מעוגנת לפחות התיאוריה בכמה מקורות חשובים, אך בעבודתו של מר כץ אין ולו רמז שהוא מכיר ספרות זו, המשמשת לו למעשה 'עלה תאנה' רחב יריעה לכל העבודה כולה. דומה שמר כץ איננו מבין מהי היסטוריה שבע"פ, כיצד פועלים במסגרתה, מהם כלליה, מגרעותיה ויתרונותיה. הוא מערבב מושגים, משתמש בקלישאות, אך סימוכין אקדמיים – נעדרים לחלוטין מידיעותיו ומכתיבתו.

2. שיטת הכתיבה (והסגנון)

העבודה שבפנינו כתובה באופן שאיננו מקובל בכתיבה מדעית, ולו גם בדיסציפלינות הקשורות לפרוזה ולשירה. סגנון הכתיבה מסורבל, מבנה המשפטים מגובב, עתיר בפסיקים, קופצני מענין לענין ושלא לענין, אסוציאטיבי ובלתי שיטתי לחלוטין (עמודים 11-12 למשל). הכותב משתמש בכל מקור לכל ענין בלי קשר לנושא, לסוג המקור ולאופיו – היסטורי, ראשוני, מחקרי, ספרותי או אחר. הכתיבה נראית כעין 'בליל' אחד גדול של קפיצות בזמן, מהווה לעבר ללא אבחנה, וממקור בעל ערך למקור שולי כאילו הם מיקשה אחת (עמוד 21, לדוגמא).

הכתיבה מאופיינת ביומרנות שאינה הולמת עבודת-גמר, ורצופה בשימוש בביטויים קשים וחד-צדדיים המעידים על מגמתיות מודעת ושלא-מודעת. כבר בעמוד 1, בהקדמה, 4 שורות מלמטה, משתמש המחבר בטיעון קשה ובלתי מבוסס: "...הכי צד ייתכן שבני אותו העם עצמו, שהיו זה לא מכבר קרבנותיה של שואה כה נוראה, מתגלים, שלש שנים בלבד לאחר מכן, ככובשים ומנשלים כה אכזריים, ויש גם הטוענים רוצחים של ממש, בווזים וחמסנים..." – וזאת ללא מרכאות, ללא העמדת הקורא בפני העובדה שזו דעתו ואין זה ציטוט! אך דומה שאימוץ קו כזה מנחה את הכותב נאמנה לכל אורך העבודה, גם כשהעובדות סותרות זו את זו. לכך כמובן נמצאו פתרונות הפלא' שעליהם עמדה ועדת ברעם-טלמון.

הכותב 'נשען' על טובי החוקרים בענין זה של קישור בין שואה-ציונות – כיבוש וגזל וגירוש – הלא הם פפה ורז-קרקוצקין, שהם לדידו 'מורי הדור' ב'כתיבה אקדמית' נקיה מתחושות איום ומחד-צדדיות (עמוד 2).

גישתו של החוקר לנשאליו מוצגת כבר בהקדמה (עמוד 8): "האם הקרבן הם המנוצחים, שנהרגו וגלו מעל אדמתם, או שמא אלה הם המנצחים, הכובשים, אשר נושאים בחובם ועל מצפונם הלאומי, או אף האישי, את תוצאותיו של נצחונם, מזה כ- 50 שנה", כלומר: המנצחים הם כובשים, שצריכים להתבייש במעשי הנצחון והכיבוש, ומצפונם אינו נקי..."

כבר כאן נוטל לעצמו המחבר גישה פסולה בהיסטוריוגרפיה, ועושה עצמו לשופט ולא למתבונן וחוקר, וראוי היה שמדריכיו יעמידוהו על טעות מקצועית כזו. הכותב אינו מהסס לקבוע בשחצנות כבר בעמוד 4 כי מחקרו הוא ראשוני, חלוצי, ובעמוד 9 כבר מובאת המסקנה – לה התכחש כמובן בהצהרתו בבית-המשפט ושבו וחזר אליה לאחרונה – כי בטנטורה היה הרג המוני, וכי עבודתו משנה מקצה לקצה את המקובל כד כה בנושא ובתקופה. "התחלה צנועה זו" – כך מכנה הוא את עבודתו – יש בה "משום אתגר ממשי ואמיתי לחוקרים נוספים"..." אכן, ה"צנוע הידוע" במיטבו. בהמשך ניווכח כיצד נערך המחקר, כיצד הוצג ומה רבות בו הסתירות, ועוד.

הערות אלו הנובעות כבר מן ההקדמה, אינן אלא בבחינת מעט המדגיש את הכלל: העבודה נראית מלכתחילה כמגמתית, המעדיפה עדות אחת על-פני חברתה ללא הצדקה, הנוטה חסד לצד אחד ומחשידה את האחר.

פרק א': מבוא – הקונפליקט וגו'...

עצם העובדה ש'מבוא' מוגדר כפרק קשורה כבר לענין המבנה המקובל בכתיבה אקדמית. אכן, דרוש היה לה לעבודה מבוא – שעיקרו תיאורטי, פרדיגמתי ודיסציפלינרי, ועוד פרק א' – שיהווה רקע היסטורי. הכותב לא הונחה כאן כראוי, וערכב כדרכו בכלל מבוא ורקע זה גם יחד.

הפרק עצמו (עמודים 11-39, והערות, עמודים 40-46) הוא פשוט 'בלתי אפשרי' מבחינת כתיבה אקדמית והיסטורית. הפרק ערוך ברצף אחד מדהים של 30 עמודים ללא סעיפי-משנה, ללא כותרות-ביניים, אין לו מבנה שיטתי המוליך את הקורא מענין לענין. כולו בנוי ב'קפיצות' לפי קו דמיוני של הכותב, שלמעשה 'מדבר' ו'מספר' ולא כותב...

לכאורה, התיימר הפרק להציג את הרקע ההיסטורי של כל קורות הסכסוך היהודי-ערבי עד 1947 – כדי לגבש מסד הולם להבנת התופעות של כפרי חוף הכרמל במלחמת 1948. למעשה, מבחינות רבות זהו פרק מיותר, משום שלא יכול להיות בו ולו חידוש אחד ויחיד. ברם, בהזדמנות זו נחשף הקורא לכל מאפייניה של העבודה: קופצנות; יומרנות; העדר תחושת 'זמן היסטורי' ו'רוח הזמן', החיוניים כל-כך למחקר היסטורי; שימוש בלתי-אבחנתי במקורות אלו ואחרים, ועוד.

דוגמאות לכך אפשר לראות בעמודים 11-12 (פיסקה אחרונה וראשונה בהתאמה) – באשר לסגנון: 10 שורות ללא נקודה או הפסקה! אני מציע לכם לקרוא כדי להאמין שהקטע נכתב בעברית תקינה...

דוגמא להעדר אבחנה בין מקורות וחשיבותם היא ענין פגישת פייסל-ויצמן מ-1919 המובאת באמצעות כמה 'מקורות' – כגון זכרונות ויצמן, קובץ מסמכים וכתיבה 'פוליטית' של משה שמיר(!)... בעת ובעונה אחת משתמש המחבר בהיסטוריונים כמו ברנרד לואיס ויוסף גורני, בעיתונאי(!), בסופר-פוליטיקאי כמו משה שמיר, בהגיגי איש שב"כ (סיטון), בספרות פרוזה ובספרות פוליטית, והכל במסגרת "רקע היסטורי לקונפליקט"...

דוגמא להעדר יכולת הדרושה להיסטוריון בשימוש במקורות, הוא ענין שהותו של ד' בן-גוריון בחיפה לאחר הקרבות שחלו בה בשלהי אפריל 1948 (עמודים 33-34): הכותב מפנה לזכרונותיו של עזרא דנין, איש הש"י, שנכתבו ב-1987, לפיהם שהה בן-גוריון בחיפה ב-23/4, לעומת יומן בן-גוריון המציין כי שהה באותו יום בירושלים ולחיפה הגיע רק ב-1/5... הכותב, שידוע כי לשהותו של בן-גוריון בירושלים יש לא רק סימוכי היומן מן התקופה עצמה, אלא חיזוקים מכל מקור אפשרי אחר, מנסה בכל זאת לומר שמועד זה "אינו ברור עד תום"... כלומר, ספק הוא אם בן-גוריון צדק בעת שרשם ביומנו את הקורות אותו, לעומת זכרונותיו של אדם לאחר 40 שנה! וכל כך למה? שכן לכאורה בביקורו זה, קבע בן-גוריון כי "יש להניח לערבים ללכת", בבחינת הנחיה למדיניות טרנספר, עידוד הגירה וגירוש, מה שיחזק כמובן את גירסת אם-אז-זינאת וטנטורה בהמשך.

זוהי דוגמא קטנה לעיוות גדול של הבנת מלאכת ההיסטוריון, ואין היא אלא אחת מני רבות בעבודה מעוותת זו. ככלל, בעמודים 32-38 מנסה המחבר לבסס את תיאורית הגירוש היזום, המתוכנן, המודע והמוסתר שהיתה לנגד עיני מנהיגי היישוב היהודי. הוא מקבל ללא עוררין את גירסאותיו של פרופ' בני מוריס (שברוב אחריותו לא העז להשתמש בעבודתו במקורות שבע"פ!) על יוסף ויץ ועל תיאוריית ה'טרנספר', שכן זו חיונית מאד להבנת מניעיהם של מפקדי ההגנה וצה"ל במהלך הכיבוש של הכפרים אותם חקר. בעשותו כן, ממשיך הכותב בשיטתו לגבב מקורות בני הזמן, מקורות מאוחרים, מחקרים, הגיגים ומקורות לא-רלוונטיים (כגון מאמרו של העיתונאי מלמן מ'הארץ', 1997...).

הפרק הזה הוא כאמור 'מיותר', אך מאחר ונכתב יש לראותו כפרק שאיננו ראוי להחשב כחלק מעבודה מדעית כלשהי. הכתיבה, הסגנון, המבנה, הציטוטים, המקורות, העדר סיכום ומסקנות ועוד – כולם כאחד היו צריכים להדליק בעיני המנחה והשופטים פנס אדום גדול: אם זה רק 'הרקע' וזוהי הבנת הכותב את ההיסטוריה והבנתו איך כותבים היסטוריה – מה צפוי במחקרו הוא?

פרק ב': תיאור הכפרים טרם המלחמה (עמודים 47-59 והערות 60-63)

1. כותרת הפרק המקורית: "אם אל-זינאת וטנטורה בשלהי התקופה המנדטורית – התמונה הסוציו-אקונומית, תרבות, חברה, תעסוקה, הקונפליקט הלאומי, יחסים עם יהודים, וכו' " (!) אכן, המילה וכו' מופיעה בכותרת המסורבלת בת 17 המילים, שיכולה היתה להצטמצם ל-4 מילים כגון: אם-אל-זינאת וטנטורה: מאפיינים יישוביים, שכן כוונת הכותב היתה לתת רקע גיאוגרפי-היסטורי ופוליטי של מצב הכפרים הללו טרם מלחמה. שאר מרכיבי הכותרת צריכים היו להיות פרקי-משנה או סעיפים, אך כאמור, בעבודה זו כתוב כל פרק ברצף אחד גדול של עשרות עמודים ללא פיסקאות או פרקי משנה...

2. פרק זה הוא העלוב שבפרקי העבודה מבחינה מדעית, וניכר שהכותב אינו מבין כלל מהו תיאור גיאוגרפי-היסטורי-יישובי, או תיאור היסטורי-חברתי ופוליטי של יישוב המבוססים על מקורות רלוונטיים. למעשה, זהו פרק 'גיאוגרפי' במהותו, שכן עניינו היישובים עצמם, ללא קשר לנושא המחקר אודות אשר קרה בהם במלחמה עצמה. ככזה – הוא כשלון מוחלט באיתור מקורות, באיסוף חומר ובבניית פרק כהילכתו. גם כאן חוזרים המאפיינים של העדר רצף עניינים, מבנה לוגי, מעבר מענין לענין, פרוק לסעיפי משנה של מרכיבים יישוביים כפי שאציג בהמשך, ובעיקר – רשלנות מוחלטת באיסוף חומר זמין וגלוי, כתוב וויזואלי למהדרין.

3. תיאור גיאוגרפי-יישובי של יישובים כפריים נעשה על-פי רוב לפי מבנה הגיוני: איתור, מיקום, רקע היסטורי, מבנה פיזי ומערך יישובי, מבנה דמוגרפי, מבנה חברתי, תעסוקה וכלכלה, נוף תרבותי ומאפיינים ייחודיים.

הכתיבה עצמה צריכה להיות שעונה על: מפות היסטוריות, מפות טופוגרפיות, תצ"א, תכניות ומדידות קרקע (אם יש), חומר סטטיסטי-ממשלתי (אם יש), חומר סטטיסטי מקומי, תיאורים גיאוגרפיים (ספרי מסע, מחקרים וכו'), וכמובן חומרי-עזר נוספים.

מה מכל אלה מופיע כאן? מהי התמונה העולה מן העבודה לגבי הכפרים הללו ועל סמך מה נבנתה? התשובה, לצערי, מאפיינת את העבודה כולה: גיבוב של מקורות בע"פ, מקורות משניים, קטעי תמונות ומפות לא רלוונטיים, העדפת מקורות מאוחרים ומשניים על ראשוניים ומבוססים, סיפורי אגדות במקום שימוש במחקרים, ועוד ועוד.

החוקר לא עשה שימוש בכמה מקורות חשובים ביותר לצורך מחקרו בתחום זה: מפות ז'קוטן ו-PEF, וסקר ה-PEF, המאפשרים הבנת האיתור, המיקום והרקע ההיסטורי; תיאורי נוסעים ובעיקר שימוש במחקרו המונומנטלי של פון-מולינן על הכרמל מ-1908; מפות טופוגרפיות בקנה"מ 1:20,000 המפרטות את מבנה הכפר, מערך המגורים, חלוקת השדות וסוגי הגידולים; מפות מדידה מנדטוריות; תצלומי-אוויר מ-1944-5, והחומר מכל – חף מכל ידע אודות סקר הכפרים הגדול של ממשלת המנדט: The Village Statistics, ובו פרטי-פרטים על כל כפר בארץ-ישראל בשנים 1943-5: מספר תושבים, הרכב דמוגרפי, שטחי גידולים, מסים, גודל מקרקעין, ועוד ועוד. לו עיין המחבר במחקרים של פלסטינאים שונים, כגון סמי הדאווי, היה מוצא שהם עושים במקור זה – כמו גם גיאוגרפים ישראלים, שימוש רב להוכחת טיעוניהם-הם על מבנה הכפרים והבעלויות על הקרקע. לענין זה יש חשיבות רבה מאד דווקא לעבודה זו – המתיימרת לקבוע מספר משוער של הרוגים בטנטורה, כשלמחבר אין שמץ מושג כמה תושבים היו בו ומה חושב על כך המקור המוסמך ביותר, הוא סקר הכפרים.

לעומת זאת, עמוד שלם (עמוד 47) מוקדש לאגדות על מקור השם אם-אל-זינאת'; שימוש ב'ספר הכבישים' מ-1990 (!) לתיאור מושב דור (עמוד 58), וכמובן – לשיטתו: 'זכרונות' של תושבים... פרטים טפלים על פקידי הברון שפעלו בטנטורה ועוד מקורות לא חשובים, בעיקר ברמה של אנציקלופדיות-מידע ישנות, כגון של וילנאי או ח'אלידי, בין פנקסי-כיס ומדריכי-דרך...

אגב כך לא מהסס הכותב לצטט מקורות לא בדוקים ולא מדעיים – ולעיתים אף ללא תשומת-לב או הנחת גרשיים/מרכאות: "בשנת 1948 הבריחו הציונים את תושבי הכפר הערבים" (עמוד 48), נשען הוא על האנציקלופדיה הפלסטינאית, ובכך מחזק הוא את גישתו המגמתית, הטעונה והחד-צדדית גם בציטוט אגב-אורחא פשוט כזה.

הפרק 'הגיאוגרפי' חסר עד מאד בפריט חשוב מעין כמוהו להבנת תיאורי הקרבות ואירועי 1948 בכפרים: מבנה הכפר, מערך היישוב, מערך הרחובות ודגם המתאר. בהעדר הבנה מינימלית מה נדרש בתיאור גיאוגרפי לשם שימוש במחקר היסטורי, ובעיקר היסטורי-צבאי, לא השתמש המחבר באף כלי ויזואלי רלוונטי: תצ"א, מפה, שרטוט במו-ידיו – של מבנה הכפר. זהו ענין בעל חשיבות רבה להמשך העבודה, גם כשהכותב איננו גיאוגרף! הרי כל ענין הגישה לכפר, כיבושו והמתרחש בו – קשורים להכרת המבנה הפיזי, הכיוונים, הנגישות, הדרכים, המעברים בשדות ובטרסות – אך כל אלה נעדרים כאן לחלוטין, ובהמשך אראה כיצד משפיע הדבר על אופי הניתוח 'ההיסטורי-צבאי' לכאורה שערך המחבר.

לעומת זאת, יש בפרק מפה (עמוד ללא מספר, בין 46 ל-47) ללא ציון זמן עריכתה, קנ"מ, כיוון וכיו"ב, ובה מסומנים שני הכפרים; תמונה של הברון רוטשילד בביקור בטנטורה (!), גוש אחד ממפת מקרקעין של טנטורה ותמונת הכפר ממערב. משמע – יכול היה הכותב לחוקר ולחשוף מקורות רלוונטיים, אך התרשל ולא עשה כן, והתוצאה – עוד פרק מיותר, ריק, לא משמעותי וחסר כל גישה מדעית סדורה.

פרק ג': כיבוש אם אל-זינאת –

החומר הכתוב בן הזמן אל מול העדויות המאוחרות שבע"פ

פרק ג' מתיימר לשחזר את קורות 'כיבושו' של הכפר אם אל-זינאת ו'להשוות' בין המקורות הכתובים לעדויות שבע"פ, אשר נאספו לאחר 50 שנה. מיד מלכתחילה מתברר כי אין כמעט בנמצא 'חומר כתוב', משום שפעולת תפיסתה של אם אל-זינאת (קרוב וכיבוש לא היו שם, מסתבר...) היתה כל-כך שולית באירועי אותם ימים, עד שאיזכורה במקורות אכן הולם את משקלה הסגולי השואף לאפס מבחינת תולדות התקופה. ברם, ברור שבעבור תושביה היה זה אירוע מרכזי וטראומתי, ועל-כן יימצאו שפעת 'מקורות' ככל שיירבו תושבי הכפר לשעבר וצאצאיהם להגות בכפרם הנטוש וההרוס. בעליל, אפוא, אין כאן ענין של "השוואה", וכל נושא 'המקורות הכתובים' אינו אלא 'דחליל' או 'מטרת דמות' שאליה מכוונים מטחי הירי של הכותב מבלי שביכולתם 'לענות' או לשמש משקל כנגד.

גם פרק זה סובל כמו כל העבודה מבעיות מתודיות של כתיבה אקדמית מקובלת, ובעיקר עבודת-גמר לתואר שני: הפרק כולל 20 עמודי טכסט ללא אף כותרות ביניים, סעיפי-משנה ומבנה הדרגתי של נושא המפותח על-ידי הכותב. גם כאן אין בכלל מסקנות, דיון ביקורתי, סיכום מושכל, הערכה וניתוח. הקורא מצפה בתום הפרק לפחות לכמה מסקנות 'זועקות' לניסוח בדבר טיב המקורות, מחוללי כמה מן המעשים המתוארים בפרק – לשווא...

הייתכן שהמסקנות המתבקשות לא היו נוחות כל-כך לכותב (או למדריכו)? האמנם התברר שלמרבית האכזבה לא היה כאן גירוש, לא היה הרג סתמי, ואם היה – בוצע כנראה – ולפחות לפי העדויות המבוארות בעמודה – על-ידי השכנים הדרוזים שואפי הנקם מאז 1938?

הייתכן כי תושבי הכפר עזבוהו מרצונם תוך תקווה (שנתבדתה) לשוב אליו בתום הסערה? לשווא מצפה הקורא למסקנות ולביקורת, הן הכותב מתיימר שלא לנקוט עמדה...

הכפר אם אל-זינאת נתפס כמעט ללא ירי ב-15/5/48, ואף, כפי שנראה בהמשך, תושביו לא גורשו בפקודה, קובע המחבר עוד בטרם הביא ולו עדות אחת כי: "החיילים שנכנסו לכפר ירו באוויר כדי לגרש מן המקום את אחרוני הנשארים ובמקרים מסויימים ירו ואף הרגו את אלה שלא הספיקו או לא הסכימו לעזוב" (עמוד 65). כל 'שנותר' עתה הוא לבסס את המסקנה הנמהרת הזו, וזאת מנסה המחבר לעשות בעזרת עדויות של כמה מתושבי הכפר ובהם ילדים בגילאי 8 ו-5, כפי שנראה בהמשך)... עוד מצמיד המחבר דיון נוקב בין אנשי מפ"ם ובין בן-גוריון בשאלת היחס לכפרים 'בלתי לוחמים', דיון שנערך ביולי 1948, כלומר כ-3 חודשים (!) אחרי תפיסת אם אל-זינאת, ובכך מטעה את הקורא לחשוב כי יש קשר בין מה שיספר בפרק ובין דיון זה.

ועתה לכמה עניינים עיקריים שבהם יש פער עצום בין הריאליה העולה מן המקורות שהכותב עצמו מביאם ובין הפרשנות וההבנה שלה כפי שמנסה הוא ליצור:

1. מטרת הפעולה

על-פי המקור בן הזמן – פקודת מטכ"ל לגולני מיום 12/5, הינה – על פי המחבר – "לכבוש ולהחזיק את אם אל-זינאת", כלומר – לא לגרש, לא להרוס, אלא לכבוש ולהחזיק, וזאת כדי להגן על התעבורה בציר נחל מילח'. למי שלא מצוי ברוח הזמן, צריך היה הכותב להוסיף כי ציר זה היה החוט הדק המקשר בין מוקדי היישוב היהודי במרכז הארץ ובצפונה, שכן כביש ואדי עארה היה בשליטה ערבית וכביש חיפה-תל אביב היה נתון להטרדות מכפרי הכרמל, שאמנם נכללו במדינה היהודית המיועדת אך הירבו להטריד את התחבורה בכביש זה והיוו איום מתמיד עליה עד שנכבשו בקרבות "שוטר" ביולי 1948. תפיסת אם אל-זינאת היתה, אפוא, חיונית ברוח הזמן וברוח ההתכוננות לפלישה הערבית המיועדת ל-15 במאי, יום ההשתלטות על הכפר.

2. עניין ההשתלטות על הכפר

הכותב מביא את מעט הידיעות הכתובות מן התקופה, ובהם דיווחי מפקדים, כי הכפר נכבש עם בוקר, ויש חילופי יריות במשלטים שמעליו... למרות זאת, מעדיף הכותב מקורות שלאחר 50 שנה אינם זוכרים חילופי יריות שכאלה, אכן – מלאכת היסטוריון מושלמת! (עמוד 66). ב-1948 מדווחים מפקדים בו ביום, אך ב-1998 איש לא זוכר זאת, וזו דווקא הגירסה המועדפת על-ידי המחבר, שדווקא מציין כי אלו עיקרי הדברים, ואם כך – אין פה בעצם 'סיפור'...

בעת ההשתלטות על הכפר לא התרחש, כאמור, קרב מגע מכל סוג שהוא, ולכן נאלץ הכותב לנסות ולהגיע בכל זאת לאירועים זוועתיים מכיוון אחר, שכן אחרת 'לא ייתכן'. והנה, מוצא לו הכותב עדות חשובה ומרכזית – זו של עלי יונס, אשר 'זוכר' סיפורים של זקני הכפר. הכותב מתחבט שעה ארוכה בפרשת מכתב 'שהיה – לא היה' (עמוד 69) על נסיון להביא לכניעת הכפר ללא קרב, וכן מעשי הרג אחדים שלאחר הכיבוש; אך כבר בעמוד 68 מתברר 'שהזוכר' הזה היה אז ילד בן 8 (!), שלא נכח כבר בכפר בעת שנעשו מעשי ההרג המיוחסים (עמוד 69), אבל ידע לספר עליהם לאחר 50 שנה...

ועוד: בעמוד 69-70 מפליג המחבר בתיאוריו של 'אבו מחמד', שאביו נהרג בדם קר על-ידי החיילים למרות ששהה בכפר לאחר הכיבוש לפחות שבוע ימים... לאחר שהוחלט לגרשו עם שרידי הזקנות הבודות שנותרו גם הן, נרצח הוא וראשו נכרת מעליו (עמוד 70), לאחר שקודם לכן שמעו (לא ראו!) הזקנות שירו בו. המספר היה אז בן 14, ולא היה עד ראיה, אבל אל דאגה, הנה נמצא לו למחבר (ולמספר) תנא דמסייע – הלא הוא אחיו הצעיר "אשר" באזני המחבר את גירסת אחיו! אכן, היסטוריה בע"פ למהדריין. בהזדמנות זו ראוי להזכיר כי האח 'הגדול' מסר בעדותו כי אביו (כרות הראש, כזכור) נותר בכפר כי ידע עברית משום שעבד בעיריית חיפה (עמוד 70); דא עקא, בעמוד 78 מוסרים המקורות כי האב עבד בבתי-הזיקוק, סתירה שאפילו המחבר לא יכול היה שלא לעמוד עליה. גם דבר מהותי כל-כך לא נראה לו למחבר חשוב, והוא מעדיף את גירסת הבנים שזכרו ממש את ארועי הקרב ולפניו, בלי שהיו במקום, אך לא ידעו בכלל איפה עבד אביהם...

2. מעשי 'הרצח' ומבצעייהם

התיאור בעמודים הדנים בהרג כמה מאנשי הכפר (70-79) לוקה לא רק בסתירות מהותיות ובהעדפת עדויות מוזרה, אלא שמובאת בו גירסה מעניינת: לאו דווקא היהודים הם ההורגים, כי אם השכנים הדרוזים של הכפר, להם היה 'חשבון' עם כפריי אם אל-זינאת מימי מאורעות 1936-1939.

העד המרכזי, אחד אבו-חסן, היה דווקא בן 19 ב-1948, אך עדותו נחשבת בעיני המחבר חלשה יותר מגירסת בן ה-14 ואחיו הצעיר ממנו. על-פי אבו-חסן, נקמו הדרוזים בטעות באדם בעל שם זהה לנכבד הכפר עבד אל-ע'אני, ועדותו נתמכת על-ידי שניים נוספים. ברם, הדרוזים הללו באו פעם מעספיה, ופעם מדליה (עמוד 71-72), אלה על רקע חילול קודש ואלה על רקע סכסוך, ובכלל – אם עבד אל-ע'אני נשאר בכפר לאחר הכיבוש, היאך מסתדר הדבר עם טענת הגירוש? המחבר מביא אפילו עדות 'מומחה', אמנון ליין (עמוד 73), שאמנם לא היה במקום, אך הסכים 'לאשר' למחבר שייתכן והדרוזים הם אלו הנוקמים והורגים ולא כוחות היהודיים.

כל סיפורי ההרג והרציחות שלאחר הקרב קלושים ותלושים ככל שיהיו, מובאים בגיבוב זכרונות וסיפורים על-ידי המחבר, שאינו מעז להגיע למסקנה העולה מכמה עדויות, שאם ארעו דברים מעין אלו – נעשו הם בידי דרוזים שואפי נקם. כדרכו, מעדיף כאן המחבר עדויות שמיעה וסיפורי משפחה על-פני כל דבר אחר, ומעדיף להשען על נערים רכים או על זקנה שעזבה את הכפר לפני הקרב (עמוד 74), אך לא היססה לשחזר מעשי הרג על סמך שמיעתה... לצורך כך גייסה אף חיילים בדואים מערב אל-היב (שם) שצורפו כידוע לחטיבת 'יפתח' בקרבות הגליל, ואילו ל'גולני' ולשולי עמק יזרעאל לא הגיעו אז בכלל (המחבר אינו מתכוון לבדוק דבר כזה, שמא תחשב העדה לבלתי אמינה...)

אי-דיוקים כאלה שזורים לכל אורך העבודה, ולמשל בעמוד 76 מספר המחבר על אפרים בן-נתן ש"עם ייסוד צה"ל הסתפח בתפקיד קצין מודיעין לגדוד 14 של גולני ובתור שכזה הצטרף גם לפעולת ההשתלטות של הגדוד" – שנערכה 10 ימים לפני "ייסוד צה"ל", אך מה חשובים פרטים היסטוריים לעומת עדותו של בן 14 המחזקת על-ידי אחיו הצעיר – וזאת לאחר 50 שנה?

3. ירו או לא? נהרגו או לא?

המחבר לא יכול היה שלא לשים לב לסתירה מהותית בין הגירסאות על ירי והרג בעת כיבוש הכפר. מקורות ודו"חות מן התקופה, וזכרונות המשתתפים היהודים, מחזקים חלק מזכרונות הערבים לגבי השתלטות ללא קרב, וכמעט ללא ירי, ועל מציאת כפר נטוש ועזוב ברובו המכריע. והנה בכל זאת יש בזכרונות הרוגים: אחד כרות ראש, אחד ליד המסגד, זקן אחד שנקטעה רגלו וחוסל אחרי יומיים, וכל זאת מתואר בעמודים 77-78, ללא התייחסות המחבר לסתירות עמוקות בתוך דברי העדים עצמם.

ניקח, למשל, את דברי אבו-סלימאן: בעדותו נמסר באותה נשימה כי בכיבוש לא ירו אף יריה, אך אחרי יומיים (!) פתאום נכנסו החיילים לכפר והחלו לירות באנשים. זקן אחד, למשל, "נהרג ממוקש שפיזרו החיילים אחרי יומיים", ובאותו מקום ממש: "בהיותו קטוע רגלו האחת הוא נשאר בכפר כל זמן ההסתערות... וכשרצה לצאת לאחר-מכן – עלה על מוקש ונהרג"... כלומר: מתי נהרג? אם המוקשים פוזרו רק לאחר יומיים ואך 'בהסתערות' כלל לא ירו?

לסיכום, זהו פרק נוסף בכשל ההיסטוריוגרפי של עבודה זו. כולו מבוסס על עדויות הסותרות זו את זו, על העדפת גירסאות שטופחו במשך 50 שנה על-פני דו"חות בני-הזמן, על העדר ביקורת כלפי המקורות, על העדר סינון, הערכה, יישוב סתירות. המחבר מביא עדויות המוליכות למסקנה די ברורה ביחס לרוצחים – אם היו בכלל כאלה – אך נמנע מלכתב אותה, והוא איננו מסכם את הפרק תוך נסיון ליצור 'תמונת עבר' אפשרית כפי שמתבקש. בסופו של דבר, אם אל-זינאת נתפסה באופן לגיטימי על-ידי כוחות 'ההגנה' במסגרת אחזקת שטחי

המדינה המיועדת כנגד פלישה אפשרית, בהיותה חולשת על ציר תעבורה חיוני מאין כמוהו. כדי להשיג את המטרה נוהלה לוחמה פסיכולוגית (ל"פ), שהביאה לנטישת הכפר, שנתפס ללא ירי. יש כאן 'סיפור' ללא 'סיפור', אך המחבר לא מוכן היה לוותר על טרפו, והביא גירסאות סותרות וחסרות בסיס מוצק באשר לכמה מעשי הרג, כביכול, וזאת כדי להעצים את ניסוחיו הקשים על גירוש, רצח, הרס ורדיפה.

בעמוד 75 הוא כותב משפט מופלא לגבי מקום אחר: "...ידוע, די בוודאות, כי ככל הנראה לא היה בכוחם של... וגו' – כלומר: ידוע, די בוודאות, ככל הנראה = חד המה אצל חוקר זה, ואין כמו משפט כמו זה כדי להבין את שרשי הבעיה של עבודה זו.

פרק ד': טנטורה

תקצר היריעה מלהכיל את כל אשר נכתב וניתן עוד לכתוב על פרשת 'טנטורה' שהתחוללה בגין העבודה הזו. אין בכוונתי להיכנס כאן לכל אותם נושאים שהועלו בבית-המשפט, בחוות-הדעת של עו"ד ארדינסט ובמסקנות ועדת ברעם-טלמון. עם זאת, אפנה תשומת לבכם לבעיות הרבות הכרוכות גם בפרק זה, כמו בשאר העבודה, הכרוכות בשאלות יסוד של כתיבה מדעית ושימוש במקורות. זאת – מבלי להתייחס כלל לסוגיות של עיוות, ציטוט, סילוף ושימוש מגמתי ובעדויות כפי שעולה ממסקנות הוועדה דלעיל.

1. מגמתיות

הפרק 'מצטיין' במגמתיות ברורה של הכותב, השואף להוכיח בכל מחיר כי בטנטורה נערך טבח המוני לאחר הקרב. כבר בעמוד הפותח את הפרק הוא מגיע למסקנה, כי "בסופו של אותו היום היו בכפר לא פחות מ-200 עד 250 גברים הרוגים, בנסיבות בהן היו אנשי הכפר נטולי נשק ונטולי מגן לחלוטין", ועוד: "כוחות צה"ל... עסקו עוד במשך שעות אחדות במצוד קטלני אחר גברים בוגרים, על-מנת להרגם, בכל מקום בו מצאום".

המסקנה הקשה הזו, מחייבת היתה את הכותב להביא שפע של הוכחות מסוגי מקורות שונים, אך הוא עושה כן רק באמצעות עדויות שבע"פ, רובן של אנשים שלא נכחו בשטח, או שברור בעליל כי טיפחו במשך שנים מעין 'גירסה' אותה מסרו בצורות שונות ומלאות סתירות כעבור 50 שנה. לפיכך, נאלץ הכותב להשתמש בכל חומר שבידו באופן מגמתי ומוטה, תוך העמדת עדויות התומכות בגירסה באופן מלא ומפורט וביטול או 'החשדה' של כל עדות שאינה מתיישבת עם הגירסה, ודוגמאות יובאו בהמשך.

2. כתיבה ומבנה

גם פרק זה, כמו קודמיו, בנוי כ'סיפור' אחד ארוך ומגובב, שקופץ מענין לענין ללא מבנה שיטתי ומסודר של עבודה מדעית. 84 עמודים (!) כתובים ללא הפסקה, ללא חלוקה לסעיפים, לנושאים, לפרקי-משנה תוך כניסה מפורטת לזוטות של מה בכך – לעומת העדר דיון מעמיק בנושאים מהותיים, וכל זאת ללא מסקנות או דיון מסכם, השוואה או הנגדה, ניתוח או ביקורת.

3. העדר שימוש בעזרים חיוניים

כתיבת פרק שעניינו קרב על כפר, מחייבת היתה את הכותב לערוך את המינימום הנדרש בהכנת 'מירשם קרב', שיאפשר מעקב אחר הדיון המילולי. לענין זה נודעת חשיבות רבה להבנת האירועים, לשקילת העדויות, להתאמת גירסאות ועוד. הכותב נמנע מלעשות כן, ואולי לא בכדי: חלק ניכר מן העדויות שלו היה מתברר כחסר-ערך, כסותר אפשרויות של המעיד לחזות במה שטען שחזה. וכך נכתב פרק שלם המתאר מיקום עמדות, דרכי גישה, צירי תנועה והתקרבות, כיווני תקיפה, אתרי ביצוע ההרג כביכול המיוחס לצד היהודי, וכל זאת ללא מפה אחת! מירשם מקורי, מירשם מעשה ידי המחבר או אחד העדים – מאומה! כמובן שניתן להפנות כאן שאלות גם למנחים, גם למבקרי העבודה, ושוב אנו מצויים באותו מעגל, בו סובבים כותב מגמתי עם מדריכים שאין זה תחומי עיסוקם או תקופת התמחותם, ואידך זיל גמור.

4. דיוני סרק מפותלים על קש וגבבא

הכותב מנסה 'לנתח' (עמודים 88-93) באריכות רבה כמה פיסקות מעיתונות התקופה, המדווחים על כיבוש טנטורה. תילי תילים של מילים על ידיעות מקוטעות, משובשות, מוטעות כיאה לזמן מלחמה, שחשיבותן ההיסטורית דלה, והן זוכות לפרשנויות מסובכות ומפותלות. זהו סימפטום מאפיין של העבודה כולה, המגיע כאן לשיא, שכן מטרת הכותב ברורה – להעמיד ככלי ריק ידיעות עיתונאיות 'המסתירות' כביכול את האמת שאותה יגלה בהמשך. קש וגבבא מוערמים עד אין קץ, תוך פירוק משפטים ומילים, כדי ליצור 'מטרה' דמיונית שניתן יהיה להטיח בה את אש העדויות שבע"פ. הדבר שב ומעיד על העדר כישורים מינימליים הנדרשים 'מהיסטוריון' ומתלמיד מ"א: להעריך נכון ידיעות ומידע, לסווג את ערך הידיעה העיתונאית בת הרגע, להבין את 'רוח הזמן', להכניס דברים לפרופורציה.

דא עקא, לא רק שכל זה לא נעשה כאן, אלא שהכותב לא נבר כדרכו דווקא בשאלה 'המסתורית' (עמוד 91) מיהו "סופרנו בחדרה", שידיעותיו נראות לכותב כטובות וחשובות יותר. חקירה פשוטה היתה מגלה לו ש"סופרנו בחדרה" אינו אלא העיתונאי ישראל שיוו, שחי וכתב בחדרה במשך 50 שנה לערך, ואף פרסם ספר...

5. שקילת העדויות והעדים

מבלי להיכנס לשאלת המניפולציות שנעשו בעדויות כפי שעולה מדו"ח ועדת ברעם-טלמון, צפה ועולה לנגד הקורא כל העת תחושה כי הכותב נכשל בהבנת השימוש בעדים ובעדויות כנהוג אפילו במתודה של היסטוריה בע"פ.

הכותב עצמו מעיד על חלק ממקורותיו שבע"פ כי דבריהם מנוגדים זה לדברי זה, או לעובדות ההיסטוריות. ובכל זאת – אין הדבר מפריע לו כלל להסתמך על אותם עדים, גם לצורך האשמות קשות מאד. למשל, עדותו של מרדכי סוקולר, שלכאורה נכח בקבורתם של 230 (!) גופות, השזורה בדפי הפרק, היא מהותית מאד. והנה, סוקולר שהיה כבר בן 83 בעת שמסר עדות על אירועים בני 50 שנה, נפסל על-ידי הכותב עצמו (עמוד 102): "העובדה שסוקולר, 49 שנים לאחר הקרב, משוכנע שכל 14 חללי קרב טנטורה [הכוונה ליהודים] נפלו בגיזרה הדרומית, יש בה כדי לעורר מחשבות מסויימות באשר לאמינותם של פרטים נוספים, אשר אמורים להיות ידועים לו, בלעדית". כלומר – עד מרכזי לענין הטבח והקבורה לכאורה, נפסל על-ידי הכותב כמי שאינו אמיץ לענין אחר, ובכל זאת אין הדבר מפריע לו להסתמך עליו שוב ושוב! במקום להסיק שמדובר בעד בעייתי, שאינו זכור ועשוי להמציא גירסה, מעדיף הכותב את עדותו לגבי מה שנזכר לו ופוסל אותו לענין אחר! הזוהי מלאכת ההיסטוריון?

שוב, מביא המחבר עדויות סותרות של אפשטיין ובונשטיין (עמוד 107), שלא רק סותרים האחד את רעהו, אלא גם את שאר המרואיינים! הכותב עומד על כך, מדגיש ומנתח ספקולציות שונות בענין, אך אין הדבר מפריע לו. הוא איננו מבין שערך העדויות הללו, ובמיוחד לאחר 50 שנה, שואף לאפס מנקודת מבט היסטוריוגרפית, ועל-כן כל הבנין שבנה אינו אלא מגדל קלפים רעוע.

ועוד דוגמא: בעמוד 115 מצויינת עדותו של אבו חסני, שטוען כי בין המחסלים והרוצחים היה גם יעקוב אל-מוחתאר (הוא יעקב אפשטיין מזכרון-יעקב), אשר בשאר עמודי העבודה מופיע כמצילם ומושיעם של בני טנטורה הנותרים לפליטה. הכותב עצמו כותב בעמוד 116 שזהו דבר 'מוזר למדי' – אך אין הדבר מביאו לפסילת העד והעדות כולה כבלתי סבירים. הוא בוחר מה שנזכר לו, כדרכו בכל מהלך העבודה.

ועוד דוגמא – יוסף גרף, שעדותו נפסלת על-ידי רעהו כמי שכלל לא השתתף בקרב (עמוד 128), או ניתוח העדויות הסותרות בעמוד 127 של המחבר עצמו: הוא מטיל ספק בעדות של ילד בן 23 מזכרון-יעקב, אך לא של ילד בן 7 מטנטורה... כדאי לחברי המועצה לקרוא את עדותו של סוקולר (עמוד 147) – כדי להבין מהו 'זבל היסטורי' – של שחצן שלאחר 50 שנה מספר כי תוך כדי הקרב הספיק לראות את עצירת מנוסת ערביי פריידיס (?) אכל פיתות חמות אצל המוח'תאר, הלך כל הקרב רעול-פנים אבל כולם הכירו אותו... ועוד, ועוד.

עדויות אחרות נותחו בהרחבה על-ידי ועדת ברעם-טלמון ועו"ד ארדינסט, וראוי להתייחס אליהן כמובן בנפרד. אך אי-אפשר שלא להפנות תשומת לבכם לשימוש בעדויות של מי שלא נכחו במקום, של ילדים בני 7 (!) שזכרו תאריך ושעה מדוייקים (אבו-נביל, עמוד 122), של ג'מילה (אם ג'אסר), שידעה לציין מספר של 85 או 86 בני-אדם אך: "לא ראיתי את ההרג"... (עמוד 124) – ועוד עדויות שניכר בעליל כי מעדיהן אמונים על מיתוס הטבח, אך למעשה לא נכחו, לא ראו, לא ידוע לדייק בדברים חשובים וסתרו זה את זה במקומות אחרים. כל כותב היסטוריה היה פשוט 'זורק' עדויות אלה לפח-האשפה בהיותן 'תפורות', לא-אמינות, לא מסייעות לשיחזור ההיסטורי, אך במקרה שלפנינו כל דבר שסייע לגירסת הטבח – הודגש והובלט על אף כל המגרעות.

6. איפה זה קרה בכלל?

הענין המרכזי של פרק זה, הוא הנסיון 'להוכיח' כי בטנטורה היה הרג/טבח של שבויים ושל חסרי-מגן לאחר סערת הקרב. אשר על כן, דולה המחבר עדויות נוחות לו לשם כך, ואינו מנסה להתמודד עם סוגיה מרכזית: איך והיכן בוצע הדבר על-פי הגירסאות שבידיו? ובכן, מופיעים בעבודה לפחות ארבעה אתרי 'ההרג' כביכול: בככר הכפר (עמוד 118); בגורן (עמודים 122, 123); במסגד (עמוד 137) ובבית יחיא שעל הים (עמוד 139); בעמוד 140 – הושלכו כבר הקברים ותכולתם לים!...

גם 'שיטת הקבורה' משנה גירסה: פעם קברו בטרקטור, בעמוד אחר 'משאית זרקה' גופות, ובעמוד 137 היו אלה ערבים מפריידיס שהובאו לחפור קבר המונים... האם יש נסיון 'להצליב' בין העדויות? לברר מה אפשרי ומה לא? האמנם לא ראוי ענין זה לבחינה של 'ההיסטוריון' – או שמא יש להשאיר לקורא את הסדרת הסתירות הללו, ושמא, גירסת 'הטבח' אכן טופחה מדור לדור, אלא שלא ממש תיאמו בין העדים את מקום הטבח, וכך נותר ענין כל-כך מרכזי בסתירות ובניגודים ללא פתרון. דיון או נסיון להתמודד עם דבר מהותי כל-כך – לא קיים בעבודה זו.

סיכום ומסקנות

אינני רוצה להלאות את חברי המועצה בניתוח מפורט יותר מזה דלעיל, שכן, ניתן לכתוב 'עבודת גמר' על 'איך לא חוקרים ולא כותבים עבודת גמר' לאור העבודה של מר כץ. על עדות ניתן לפרק ולנתח, להשוות לאחרות, ולקבל למעשה עבודה היסטורית גרועה שבגרועות. החומר העיקרי עליו נשען המחבר נגוע בכל מגרעת אפשרית: אופן גביית העדות, ציטוטה, גיל העד בעת האירוע, טיב הזכרון, הסתירות הפנימיות, הסתירות לעדויות אחרות, 'הפנטזיות' של חלק מהן, היסודות 'המשותפים' לכולם (הרכבת, למשל) המצביעים על אופן צמיחת המיתוס, ועוד ועוד.

העבודה הזו לוקה בכל פרמטר של עבודה מדעית:

- איסוף החומר
- הגדרת המטרה
- הקונטקסט המדעי
- הקונטקסט ההיסטורי
- מבנה העבודה
- שיטת הכתיבה
- ניתוח העדויות
- סיכום-דיון וביקורת

עבודה זו לא הודרכה כראוי, לא נשפטה כראוי, והיא אינה ראויה להתאשר כעבודת-גמר למ"א לא בגלל ענין 'הטבח' לכאורה, אלא בשל דרך כתיבתה, בשל טיב המחקר, בשל אופן הצגתה, בשל מגמיותה ובשל העדר עמידה בקריטריונים של עבודה מדעית. טוב תעשה המועצה, לדעתי, אם תפסול עבודה זו בשל מגרעותיה האקדמיות שרק חלקן הוצג במסמך זה, ועל מישור אקדמי בלבד.

בברכה,

פרופ' יוסי בן-ארצי